

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

PG
1201.
.N24

Nash jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/2—3

UNIV. of MICH.

IV 9154

Current Series

**БЕОГРАД
1984.**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 2—3

САДРЖАЈ

Радосав Бошковић (1907—1983) (МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ)	73
Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	83
О неким појмовима и њиховој примјени у језичкој анализи (ТАТЈАНА БАТИСТИЋ)	94
Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција) (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	139
Именице <i>орак</i> и <i>орао</i> , глаголи <i>ићи</i> и <i>јести</i> (из моје дијалектолошке биљежнице) (АСИМ ПЕЦО)	147
Етник, ктегик и норма (поводом облика <i>Козарчанин</i> и <i>козарачки</i>) (БОЖО БОРИЋ)	152
С п о м е н и	
Предавање Александра Белића у Москви 1898. године (БОРБЕ ЖИВАНОВИЋ)	160

ИМЕНИЦЕ *ОРАХ* И *ОРАО*, ГЛАГОЛИ *ИЋИ* И *ЈЕСТИ* (из моје дијалектолошке биљежнице)

Од раније је познато да су народни говори непресушни извори за науку о језику: за историју језика, за творбу ријечи, за акцентологију; а, сасвим разумљиво, на тим подацима и заснива се дијалектологија. Нигдје као на дијалектолошким путовањима не можемо се сусрести са толико необичних података. Дешава нам се, и не ријетко, да просто не вјерујемо своме органу слуха да смо стварно чули оно што смо забиљежили. Али, провјеравања нас увјере да је говорна реалност оно што до тога часа није било могуће ни замислити. Потврда за то може навести, и не мало, сваки дијалектолог. Ја ћу овом приликом указати на два мало необична податка из говора западне Херцеговине. А, да се и тога подсетимо, западнохерцеговачка говорна зона улази у круг икавскоштакавских говора чије су најбитније особине новоштокавска политонија и новија деκлинација. То, уосталом, ове говоре и сврстава у круг новоштокавских говора. Наравно, у структури ових говора има низ специфичности за које не знају остали херцеговачки говори. Те особине, опет, дају западнохерцеговачким говорима посебан положај у групи новоштокавских говора, па и оних херцеговачког типа.

Овом приликом ја ћу говорити о облицима именице *орех* (*die Nuss, Nux*) и о презенту глагола *јести* (*essen, edo*).

1. *Орах-ореха*

Његошевим стиховима: Тврд је орех воћка чудновата — могло би се додати: и фонетски врло нестабилна.

Мало је ријечи у нашем језику које се јављају у тако различитим фонетским ликовима као што је именица о којој је овдје ријеч. Узрочнике овој појави, свакако, налазимо у судбини финалног констриктива *-x* у ном. синг., односно судбини тога сугласника у медијалној позицији у другим облицима парадигме.

Изворни фонетски лик ове именице имао је фонему *ѣ* у свом гласовном склопу мј. кога ми данас имамо вокал *-а* у књижевном језику и већини штокавских говора (уп. *орех* руски, *oreh* слов., *ořech* чешки, *orev* буг., *орех* мак.). У нашим дијалектима, наиме, јављају се и облици са вокалима *-е* или *-и* мј. *ѣ*. То потврђују и старији наши лексикографи. Тако код Вранчића имамо: *орих*, код Бјелостјенца: *орех*, Волтиција: *орех*, Стулића: *орех*. И Вук има: *орих*, са знаком: у Далм. Т. Маретић, у RJAziU, s. v. *орех*, одакле су и узети наведени примјери, констатује да је вокал „*-а-* nastao promjenom od starijega *ѣ* — (kao u grama od starijega prema t. j. *prema*)“ и додаје: „*ali ta se promjena dogodila samo u našem jeziku, i to samo u štokavskom narječju; svi drugi slav. jezici i narječja imaju ѣ*“. Трагове старијег стања, тј. са *ѣ*, налазимо и у штокавским говорима, у топонимима типа: *Орешац*, *Ориовац*/*Оријовац* и сл. А у призренско-тимочкој говорној зони имамо: *оре*, *оре*, *ореси*, истина, поред *ора-ораси* (А. Белић, ДИЈС, 307).

Много је компликованија проблематика везана за судбину фонема *-х* у облицима ове именице. У нашим народним говорима, наиме, поред стандардних облика: *орех-ореха*, *ораси-ореха-ореха-орасима*, могу се јавити и различити други облици. Теоретски број таквих облика је врло велик. Тако се могу јавити следеће варијанте:

са фонемом *-ј* као супституантом фонеме *-х*:
орај-ораја, *ораји-ораја-ораје-орајима*,

односно:
орај-ораја, *ораси-ораја-ораје-орасима*;

са фонемом *-в* мј. *-х*:
орав-орав, *орави-орав-ораве-оравима*,

односно:
орав-орав, *ораси-орав-ораве-орасима*;

са фонемом *-с* мј. *-х*:
орас-ораса, *ораси-ораса-орасе-орасима*,

односно:
орас-ораса, *ораси-ораса-орасе-орасима*;

са фонемом *-к* мј. *-х*:
орак-орак, *ораци-орак-орак-орацима*,

односно:
орак-орак, *ораси-орак/орак*, *орак/орак*, *орасима/орасима*;

са фонемом -г мј. -х:

орак, ор̄а̄г̄а̄, ораси-орасима.

Уз то би ишли и облици без фонеме -х и без њених супститу-аната:

ора-ора-ору, ори-ор̄-орима,

односно:

ора-ора-ору, ораси-ор̄-орасима,

или са завршним самогласником -о:

оро-ора-ору, ори-ор̄-орима,

односно:

оро-ора-ору, ораси-ор̄/ор̄а̄-орасима.

За све наведене примјере, а вјероватно то нису и све могуће комбинације, нашло би се потврда у нашим народним говорима. Могућа су ту и другачија рјешења, као: облици једине су претрпјели измјене, облици множине су, углавном, сачували старије стање. Рјешења су условљена фонетском ситуацијом говора.

Објашњење за све наведене варијанте није тешко наћи. Свакако, често иду заједно фонетски процеси и аналошка уопштавања. Уз то, поједини од наведених ликова територијално су омеђени. Тако нпр., облике са -к или -г мј. -х налазимо у једном дијелу ијекавских говора (Црна Гора, источна Херцеговина), облике са -с мј. -х често налазимо у икавским говорима, облике са -ј мј. -х познају многи екавски говори.

Али, поред свих наведених облика, и свих њихових могућих варијаната, а то је и био повод за писање ових редака, постоји и још једно рјешење на које сам наишао у говорима западне Херцеговине. Постоји, наиме, и појава сонанта -л мј. -х у облицима ове именице, у свим облицима осим номинатива сингулара. Дакле, јављају се и овакви ликови именице *орак*:

ора-орла-орлу-орла-орлом-орлу, орли-орл̄-орле-орлима.

Истина, наведени облици, овако дати, ријетко живе и као једини парадигматски ликови именице *орак*. Често и ту налазимо неку од раније наведених варијанти, било да је ријеч о њиховој напоредној употреби, или, пак, преовлађују ти други облици — у множини. Па се и ту може јавити: *ор̄-орла-орлу, ораси-орл̄/ора̄, орлима/орасима* и сл.

На овакву промјену именица *орак* ја сам наишао у Читлуку (Мостар) и Биограцима (Лиштица) у западној Херцеговини. Када сам те облике први пут чуо, нисам, у први мах, повјеровао својим ушима. Па када сам почео да то провјеравам, добио сам већи број потврда, типа:

Сиби са орла, ено га на орлу, попејо се на орла, добро су родили орли, игра се са орлима, и сл.

Послије тога сумњи није било мјеста. А није требало дуго трагати ни за рјешењем.

Јесте, облици именице *орак* овдје су се изједначили са облицима именице *орао*. Обје те именице у номинативу гласе исто: *ор̄а̄*. Код *орак* је то добијено послије губљења фонеме *-x*, а код *орао* такав облик се појавио послије сажимања двају неакцентованих самогласника. А та појава се у овом говору врши у корист првога самогласника из скупине *-ао*. Тако ту имамо и: *пош̄а̄, доша̄, иш̄а̄* и сл. Захваљујући тој чињеници, једнаки облици номинатива, именица *ора* (*o = рax*) се у промјени повела за именицом *ора* (= *орао*).

До ове појаве могло је доћи и због следећих разлога:

1. Такву промјену има у овим говорима још један број именица са вокалом *-а* (од старе скупине *-ал*):

ка̄б̄а̄-кабла-каблу, на̄к̄а̄-накла-наклу, св̄р̄д̄а̄-сврдла-сврдлу, кот̄а̄-котла-котлу, в̄рт̄а̄-вртла-вртлу;

овом типу промјене припадају и именице: *ћ̄ав̄а̄-ћавла-ћавлу*, па и лично име: *П̄ав̄а̄-Павла-Павлу*.

2. Именица *ора*, послије губљења фонеме *-x*, у номинативу је изгледала окрњена. И због тога је она, а подржана горњим примјерима, ускочила у промјену именице *ора-орао*. Није искључено да је овоме припомогла и чињеница да *орао*, птица, није тако чест гост ових крајева. Тако смо у овом дијелу западне Херцеговине добили исте облике и за *орак* (*Nux*) и *орао* (*Aquila*). Наравно, да то и посебно истакнем, нису потпуно ишчезли, нарочито у множини, ни облици старе промјене: *ораси/ораји* и сл.

У Академијином рјечнику налази се потврда за супротну појаву, за појаву облика номинатива синг. именице *орао* (*Aquila*) са секундарним сонантом *-j*: *орај-орла*. Потврда је из Вуковог рјечника, а овај га налази у Црној Гори: *RJAZiU* има и: *орав* „исто што орао, орај“. Потврда је из народне пјесме: *Е је не би орав прелетио*-. И ту је пресудну улогу имао облик номинатива: *ора*. У Загарачу, према подацима које ми је љубазно дао Д. Бупић, имамо секундарно *-x* у облику номинатива ове именице: *орак*. Истина, ту и *орак* (*Nux*) има исти гласовни склоп. Акцент је фонолошко дистинктивни знак: *ор̄а̄x* (*орак, Nux*): *ор̄а̄x* (*орао, Aquila*).

Као што видимо, западнохерцеговачка ситуација не чини нешто посебно, бар што се теоретског дијела тиче. Друго је питање зашто се у овом говору *орак* приклонио овоме рјешењу, а зашто, опет, у неким говорима Црне Горе такво рјешење, макар и за номинатив, налазимо за именовање птице. А и то говори како су развојни путеви једнога говора, поготово једнога језика,

врло неуједначени. Јесте, рјешења могу бити на различитим подручјима слична, али њихова остварења не морају бити иста.

Па и ова друга именица, *орао*, у чију се парадигму уклопила именица *орак*, има разнолике облике у *nom. sing.* Према подацима које нам пружају упитници са босанско-херцеговачког говорног подручја, на тлу Босне и Херцеговине тај апелатив, поред стандардног лика (*орао*), у номинативу јединине зна још за сљедеће облике: *оро* (у великом броју мјеста), *ора* (западна Херцеговина), *оров* (Плана—Билећа, Кружањ—Мостар, Приграђани—Мостар, Дрежница—Мостар), *орлов* (Ораховица—Билећа), *орлов/оро* (Крушевица—Љубиње), *орле* (Ластва—Требиње).

У множини, поред облика са морфемом *-ов-* (*орлови*), јављају се и облици без тога проширења основе: *орли*. Акценат, такође, није јединствен. Поред *орлови* јавља се и: *орлови* и *дрлови*. Дистрибуција ових облика, и акцената, биће показана у широј обради дијалекатског материјала.

2. *Ићи-идем, јести-једем*

Поред наведених облика ових глагола, а које налазимо у нашем стандардном језику, јавиће се и још неки. У *RJAZiU* глагол *ићи* упућује се на *ити* уз који се даје цјелокупна обрада. Уз тај облик инфинитива даје се још: *ићи* и *исти*. Презент је: *идем* (*ићем*). Старији рјечници имају, такође, инфинитив *ити* (Вранчић, Микаља, Бела, Бјелостјенец, Волтиш, Стулић). Вук има и *исти-идем* и *ити-идем*, али те облике упућује на *ићи-идем*, а за *ићем* каже да се говори „по зап. крајевима”.

Појава африката *ћ* и *ћ* (*ићи, ићем*) према старијим плозивима (*ити, идем*), резултат су нашег јотовања (*ићи*) и аналошких уопштавања (*ићем: поћем* и сл.). У и-шта говорима западне Херцеговине имамо *ић(и): ићем*. Таква је ситуација и у неким ије-шта говорима.

Са глаголом *јести* (*edere*) није све тако просто. Прво, тај глагол зна, још увијек, за различите облике инфинитива. Поред стандардног лика: *јести* јавља се и облик *исти*, са икавским рефлексом *љ*. Такав је случај у западнохерцеговачким и-шта говорима. Друго, у презенту поред: *једем-једеш, једу*, а то су стандардни облици презента овога глагола, јавиће се још и сљедећи облици: *ијем-ијеш, ију/иједу; јем-јеш-једу; јим-јиш, (јиду)*. Све ове облике налазимо у *RJAZiU*. Али уз њих ће се јавити и: *идем-идеш, иду* према инфинитиву: *ист(и)*. То је западнохерцеговачка ситуација, уп.: оћеш нешто да *идеш?* што не *идете?* они ништа не *иду*. Фонетски је ту све јасно. Према јек. *јести* ту је *исти*, према јек. *једем*, ту је *идем*. А, као што смо већ видјели, од глагола *ићи* ту презент гласи *ићем*, тако да ни формално не долази до обличког синкретизма. Ту је, значи: *ић(и): ићем* а *ист(и): идем*.

Асим Пецо